

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

DİYARBAKIR'DA SON YÜZYILDA YOK OLAN
MESLEKLERE BİR BAKIŞ

AN OVERVIEW OF THE PROFESSIONS
DISAPPEARED IN DİYARBAKIR IN THE LAST
CENTURY

Mehmet Sami ZÜMRÜT*

Makale Türü/ Article Information/ Информация о Статье: Araştırma Makalesi/ Research Article/ Научная Статья

Atıf / Citation / Цитата

Zümrüt, M. S. (2021). Diyarbakır'da Son Yüzyılda Yok Olan Mesleklere Bir Bakış. *Kesit Akademi Dergisi*, 7 (27), 453-472.

Zümrüt, M. S. (2021). An Overview of The Professions Disappeared in Diyarbakir in The Last Century. *The Journal of Kesit Academy*, 7 (27), 453-472.

 10.29228/kesit.50995

Geliş / Submitted / Отправлено: 21.04.2021

Kabul / Accepted / Принимать: 20.06.2021

Yayın /Published / Опубликованный: 25.06.2021

Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır. This article was checked by İntihal.net. Эта статья была проверена Інтихал.нет Bu makale Creative Commons lisansı altındadır. This article is under the Creative Commons license. Это произведение доступно по лицензии Creative Commons.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, mehmet sami72@gmail.com

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

DİYARBAKIR'DA SON YÜZYILDA YOK OLAN MESLEKLERE BİR BAKIŞ*

AN OVERVIEW OF THE PROFESSIONS DISAPPEARED IN DİYARBAKIR IN
THE LAST CENTURY

Mehmet Sami ZÜMRÜT

Öz: Sanayi devriminin küresel yüzeyde yayılmaya başlaması ile birlikte başta kültürlerde olmak üzere eski üretim ve dağıtım kalıplarında köklü değişimler yaşanmıştır. Bu değişim ile birlikte insanların alışkanlıkları ve sosyal yaşantısı da yeniden inşa edilmiştir. Bu durum toplumu dönüşüm sarmalına alarak eski ve yeni normlar arasında mesafe koymuş ve onları yeniden biçimlendirmiştir. Tüm dünyada olduğu gibi, yaşadığımız coğrafyada da sanayi faaliyetlerinin yaygınlık kazanması ile dönüşen bazı iş kolları ve meslekler popülerlik kazanırken bazıları da tarih sahnesindeki işlevlerini yitirmiştir. Diyarbakır gibi geçmişte çok eskilere dayanan yerleşmelerde de, kent ile özdeşleşmiş bazı mesleklerde ve iş kollarında son yüzyıl içinde büyük değişimler yaşanmıştır. Kentte yaşanan iç karışıklıklar ile birlikte sanayi devriminin estirdiği rüzgârın etkisinde kalarak misyonlarını tamamlayan bazı iş kolları ve meslekler tarih sahnesinden yavaş yavaş çekilmeye başlamıştır. Oluşan küresel düzende işlevsiz kalan geleneksel üretim ortamları ve şekilleri, çağa ayak uydurmada sıkıntı yaşamış ve hissettirmeden yok olmaya başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, ipekli dokuma, bakırcılık, kültür, değişim.

Abstract: With the industrial revolution beginning to spread on the global surface, fundamental changes have been experienced in the patterns of old production and its distribution, particularly in cultures. With this change, people's habits and social life have also been rebuilt. This circumstance has taken society into a spiral of transformation by putting distance between old and new norms, and reformed them. As in the whole world, while some businesses lines and professions have grown in popularity by transforming into the geography of our tyranny with the prevalence of industrial activities, some have lost their functions in the historical scene. Besides, in the settlements dating to an old history such as Diyarbakır,

* "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir. Bu çalışma sözlü olarak USVES 2021'de sunulmuştur.

Statements of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors": No conflicts of interest were reported for this article. Ethics committee approval is not required for this article. This work was presented orally at USVES 2021.

major changes in some professions and business lines identified with the city have been experienced over the past century. With the internal turmoil in the city, some business lines and professions having completed their missions by the wind-effect of the industrial revolution have started to gradually withdraw from the scene of history. Traditional production environments and shapes remaining dysfunctional in the formed global order have had trouble keeping up with the era, and have begun to disappear without being felt.

Key Words: Diyarbakır, silk weaving, coppersmith, culture, change.

GİRİŞ

Toplumların kültürel yapılarında büyük dönüşümler; din, yönetim, ticaret ve üretim kalıbındaki köklü değişimlere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Coğrafi keşifler ve icatlar ile başlayan ve Macellan'ın dünyanın etrafını dolaşması ile taçlanan süreç geniş bir dünyanın kapılarını Avrupalılara açmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 2018:410). Coğrafi keşifler ve teknolojik ilerlemeler üretim yapısında da değişimlerin önünü açmıştır. Üretim faaliyetlerinin değişimini gerçekleştiren en büyük olay, kuşkusuz buhar makinesinin 18. yüzyıldan itibaren başta İngiltere olmak üzere küresel çapta kullanılmaya başlanmasıdır. Bu gelişme İngiltere'de atölye tipi üretim kalıbını değiştirerek fabrika tarzı üretim sürecini başlatmıştır. Özellikle buharlı makinelerin ulaşımında kullanılmaya başlanması, telgrafın, fotoğraf makinasının iletişimde kullanılması 19. yüzyılda dünya pazarının oluşmasına öncülük etmiştir (Kazgan, 2015:6). Sanayi devriminin İngiltere'den sonra Amerika ve Avrupa'daki diğer devletlerarasında da yayılması ve özellikle fabrika temelli üretim biçimlerinin gelişimi ile işbölümünün artan oranda kullanımı, kentlerin kırsaldan nüfus çekerek toplumsal yapıyı kökten değiştirmesine yol açmıştır (Heywood, 2019:129). Sanayileşme hareketleri, toplumların geleneksel tarım egemen ekonomik yapılarının yanı sıra yerleşme ve nüfus düzenlerini de değiştirerek kentlerin nüfuslanmasına neden olurken kırsalın da boşalmasına yol açmıştır (Yıldız, 2009:16).

Buhar makineleri bir beygir gücünde olsalar da atölyeler arasında ortak kullanım biçiminde organize edici bir misyon yüklenmiş, giyim sanayisi dikiş makinelerini, deri işletmeleri elektrikli kesicileri, doğramacılar mekanik kesicileri, imalatçıları boyama, renklendirme, özel karışımlar siparişi, mücevherat vb. bir çok konuda yenilikler dalgası yaşatmıştır (Harvey, 2012:230). Kısa sürede üretim kalıbında meydana gelen keskin değişim dalgası klasik üretim süreçlerini geri dönülmez bir sürece koymuştur. Varlığını sürdürmek isteyen gelenekçi organik üretim biçimleri hızla yok olmaya başlamıştır.

Sanayi devriminin Anadolu'da yansımalarını görmek hayli zaman almıştır. Osmanlı İmparatorluğu, ağırlıklı toprağa dayalı bir düzenin hüküm sürdüğü, köylü toplum modeli üretim biçimine sahip bir ekonomik yapıya sahiptir. 19. yüzyıl ortaları Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya pazarları için hammadde üretiminde uzmanlaşıp, mamul mallar ithal eden bağımlı bir ekonomik yapıya dönüştüğü yıllardır (Mücek, 2019:46). Bu dönemde ticaret gayrimüslimlerin yaptığı bir uğraş olarak biliniyordu. Merkezi yönetim 18. yüzyılda siyasal nüfus kazanmış ve merkeziyetçi reforma karşı durabilecek olan Ayan'ları da 19. yüzyılın ilk yarısında tasfiye etmiş, bunun dışında oluşum halinde olan tek toplumsal sınıf büyük ölçüde Ermeni ve Rum azın-

lıklardan oluşan ticaret burjuvazisidir ve bunların da piyasa mübadelesine dayalı bir toplumun temelini atacak yasal ve siyasal reformu desteklemesi doğaldır (Keyder,2013:64).

Teknolojik ilerlemeler ile üretim sathında meydana gelen gelişmelere ayak uydurmada geciken Osmanlı Devlet, teknolojinin ulaşımında da kullanılmasına bir süre kayıtsız kalmış ve gelişmelere bir kez daha ayak uydurmada geri kalmıştır. Hicaz bölgesine yapılan demiryolu yatırımları ulaşımında dışa bağımlı olmanın bir göstergesidir. Geniş bir yüz ölçüme sahip olan Osmanlı Devletinin topraklarını bir arada tutma ihtimali olan iki (sanayi ve ulaşım) alanda ilerlemede gecikmesinin bedelini ağır ödemiştir.

Osmanlı'nın son döneminde Diyarbakır kenti ekonomik olarak büyük sıkıntılar içerisindeydi. Salgın hastalıklar ve iç karışıklıkların yoğun yaşandığı bir süreç olmasına rağmen özellikle başta ipekli dokuma ve dericilik olmak üzere kentte yoğun olarak faaliyetlerin yapıldığını görmekteyiz. Diyarbakır'dan Musul'a yapılan taşımacılık (Dicle Nehri üzerinde) aktif ticaret faaliyetlerinin yapılmaya devam ettiği anlamına gelmektedir. Kentte bakır ve kalay işletmeciliğinin yanı sıra demircilik, tekstil atölyeleri, terzilik, at arabası taşımacılığı, su değirmenleri ve ayakkabı imalathaneleri ile alakalı çok sayıda iş ve işletmenin varlığı bilinmektedir. Bu sektörlerin çok büyük bir kısmı günümüze ulaşma noktasında oldukça zorlanmışlardır. Bu süreçte tamamen ortadan kalkanların yanı sıra yok olma sınırına gelmiş mesleklerin önemlerine değinmek ve bu konuda farkındalık oluşturmak bu çalışmanın amaçlarından biridir. Kültürel kodlar ile işlenmiş mesleklerin ortadan kalkması kültürün nesilden nesile aktarımı konusunda da temel sıkıntılar oluşturacaktır.

Diyarbakır'da iş ve ticaret alanlarının tarihsel kökenlerinin günümüze etkileri konusunda detaylı bir literatür çalışması yapılmıştır. Bu amaçla yapılmış akademik çalışmalar derinlemesine incelenmiş, seyyahların yazdıkları ve Osmanlı döneminde Diyarbakır salnameleri detaylı olarak incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde son yüzyıla girerken Diyarbakır ekonomisini önemli sektörleri arasında: bakırcılık, ipek ve pamuklu dokumacılık, organik taşımacılık (yük hayvanları), su değirmenciliği ve Dicle nehri üzerinde yapılan taşımacılığın (Kelekçilik) yer aldığını fakat bu iş alanlarının misyonunu tamamladığını görmekteyiz. Bu tespitimiz araştırma sahasında bulunan işletmeciler ile yapılan mülakatlarda doğrulanmış ve bu sektörlerle ait işletme örneklerine istisnalar hariç rastlanılmamıştır. Literatür araştırması ve alanda yapılan gözlem ve mülakatlar neticesinde beş sektörün dramatik şekilde ortadan kalktığı fark edilerek çalışmanın sınırları tespit edilmiş ve beş iş kolundaki değişimin incelenmesi kararlaştırılmıştır.

Yirminci Yüz Yıla Girerken Diyarbakır'ın Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Durumu

Diyarbakır Süryani, Kürt ve Ermenilerin asırlık temas bölgesi olan, dolayısıyla tanımı gereği kültürel harmanlanmanın taşıyıcısı konumundaki yerleşkedir (Kêvorkian, 2013: 53). Amerikalı misyonerlerin 1857 tarihli yıllık raporlarında, birbirinden farklı bu kadar çok ırkın ve bu kadar fazla dinin bulunduğu başka bir yer bulmak güçtür'' denmektedir (Merguerian, 2013: 42). Çok kültürlü ve çok etnisiteli Diyarbakır kentinde 19. yüzyılın başında merkezi idarenin kent yönetimleri üzerindeki etkinliğinin azalması yerel unsurların yönetimde aktif olmasını sağlamıştır. İmparatorluğun pek çok bölgesinde, merkezi idarenin gücü öylesine zayıflamıştı ki artık devletin yerel temsilcileri, yani valiler veya vali vekilleri bile yerel şehirli seçkinlerden oluşuyor ve konumlarını az çok miras yolu ile elde ediyorlardı (Aydın ve Verheij, 2015: 29). Bu dönemde

Diyarbakır eyaleti mütesellimliğini yürüten birçok kişinin yerli ailelerden olduğu görülmekte, 1 Ağustos 1817 tarihinde idam edilen Gevranlı-zade Mustafa Diyarbakır ayanıdır (Yılmazçelik, 1995: 194). Merkezi hükümet de kendisi için avantajlı gördüğü zaman, özellikle bazı yerel güçlerin diğerleri üzerinde etkilerini aşırı derecede arttırdığında, konumunu değiştiriyordu (Aydın ve Verheij, 2015: 30). Yerel iktidarı elinde bulunduran kesimler toplumun geriye kalanlarını kendi çıkarları doğrultusunda sindirerek iç karışıklıkların fitilini de ateşlemişlerdir. Özellikle Osmanlı ordusunun Nizip'te (1839) Mısır ordusu komutanı İbrahim Paşa'ya yenilmesinden sonra Diyarbakır ahalişi bozgunun sebebi olarak Batılıları görmüş ve bunun neticesinde de kentte büyük çaplı yağma olayları yaşanmıştır. Amerikalı misyoner Grant, Osmanlı ordusunun Mısır ordusuna yenildiğine dair haberin kente ulaşmasından sonra çok sayıda anarşik olayların yaşandığını vurgulamakta ve Diyarbakır kentinin içinin ve dışının güvenli olmadığına dair çok sayıda olayın ayrıntısını paylaşmaktadır (Merguerian, 2013: 39). Bu olaylarla beraber artık Diyarbakır'da ırk ve din temelli çatışmaların süreceği bir döneme girilmiştir.

1879 yılında yaşanan kuraklık ve 1880 yılında yaşanan sert kış koşulları doğu bölgeleri başta olmak üzere çok büyük felaketlere yol açmıştır. Bu dönemde Diyarbakır kent merkezinde ekmek fiyatlarının 16 kat arttığını, halkın ise bu durumu kentte tahıl tüccarı olan Katolik bir Ermeni'nin ve yönetimde söz sahibi olan Hoca Cebbur gibi tahıl tüccarlarını sorumlu tutmuştur (Ertem, 2013: 73-75). Ticaretin gayrimüslimlerin elinde olduğu bilindiğinden fiyat artışlarının müsebbibi olarak da onlar bilinmekteydi.

Tablo1. Diyarbakır'da Nüfus ve Mekân İstatistikleri 1882-1883.

Hane Sayısı : 4164	Dükkan Sayısı: 1168	Ambar Sayısı:124	Fırın Sayısı: 25	Kahve sayısı:23
Hamam Sayısı :13	Han Sayısı: 14	Deynek :27	Oda Sayısı :4	Debbağhane :22
Samanlık Sayısı :3	Bahçe Sayısı : 31	Tarla Sayısı: 203	Islahhane:1	Salhane Sayısı:2
İpekhane Sayısı:6	Boyahane Sayısı : 7	Çömlekhane:8	Tımarhane:1	Mahpushane :1
Karakolhane Sayısı:7	Meyhane Sayısı:4	Kilise Sayısı :5	Bezirhane:10	Tahmishane:1
Arsa Sayısı :307	Mağaza Sayısı:114	Ahır Sayısı : 156	Değirmen :28	Böceklik:9
Mazgan Sayısı :5	Cami-i Şerif: 28	Mescid Sayısı: 32	Medrese Sayısı:4	Mekteb Sayısı: 4
Mektebi Rüştüye :1	Murahhashane: 2	Zabtiye Merkezi :1	Depo Sayısı:1	Köşk Sayısı:11
Tekke Sayısı:5	Türbe Sayısı:6	Mahzen Sayısı: 12	Bostanlık: 22	Havuz Sayısı:8
Hükümet Konağı:1	Vilayet Konağı :1	Harem Sayısı: 1	Su Terazisi: 100	Su Kuyusu:5
Çeşme Sayısı: 130	Kilise Sayısı:11	Hatab İskelesi: 1	Hatab Ambarı: 1	Kabristanı Müslim:7
Hıristiyan Mezarlığı:4	Buz Gölü Sayısı:83	Buz Kuyusu: 16	Köprü Sayısı:4	Kale Kapısı :7
İcmali Müsakkafat: 8080	Gayrimüslim Nüfus: 6793	Müslüman Nüfus: 5258	Toplam Nüfus: 12051	Mahalle Sayısı: 58

Kaynak: (İzgöer, 1999:174-174).

1882-1883 yıllarına ait salnamelerde belirtilen nüfus ve mekân istatistikleri kentin oldukça kozmopolit bir yapı ortaya koyduğunu göstermektedir. Diyarbakır’ın eğitim kurumlarından dini yapılara, esnaf ve küçük işyerlerinden değirmenciliğe, ambar, dükkân, ipekhane, debbağhane...vb birçok işletmeye ev sahipliği yaptığı görülmektedir.

1894 yılında Diyarbakır sınırlarında bulunan Sason ve Talori yakınlarında Osmanlı yönetimine karşı başlayan isyan, Diyarbakır Kürt Aşiretleri ve Osmanlı ordusu tarafından bastırılmıştır (Verheij, 2015: 97). 1895 yılı 1 Kasım günü Diyarbakır Merkezde başlayan olaylar kimi kaynaklara göre Müslümanların Cuma namazı için camilerde olduğu sırada bir silah sesiyle başladığı (Beysanoğlu, 2003:705, Bozan, 2016:23) belirtilmekte; Verheij ise, Meyrier’e dayandırarak bir polis memurunun bir Keldaniye ateş etmesi ile olayların başladığını vurgulamaktadır. (Verheij, 2015: 97). Gerçek sebebi ne olursa olsun bu olaylar Diyarbakır’ın ekonomik geleceğini zedelemiştir. Bu yıkımın boyutlarını Beysanoğlu (2003:705) şöyle aktarmaktadır. “Şeyhmatar caddesindeki boyacı dükkânından çıkarılan yangın Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahipazarı, Kürkcüler, Belediye civarı, Hafaflar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazar sınırları içindeki 677 vakıf ve bir o kadar da şahıslara ait dükkân, fırın, ticarethane ve işhanı tamamıyla yandı”. Kent bu çatışmalarda çok sayıda sakinini kaybederken aynı zamanda tüm üretim ve ticari mekânlarda da büyük yıkıma sebep olmuştur. Bu yıkımın bir benzeri de 1914 yılında yaşanmıştır. 1914 yılında Diyarbakır’daki iş ve ticaret alanlarında çok büyük bir yangın olayı yaşanmış ve bunun sonucunda 1080 dükkân, üç büyük han, 13 fırın ve 14 kereste dükkânı yanmıştır (Kaiser, 2015:108). Geçmişteki bu yangınlar kentteki bir çarşıya miras olarak ismini vermiştir (Çarşıya Şewitî= Yanık/Yanmış Çarşı).

Sonuç olarak 20. yüzyılın başında Diyarbakır iç karışıklıkların yoğun yaşandığı bir kent merkezi haline gelmiştir. Farklı inanç topluluklarının bir arada yaşam alanı bulduğu bu kentte 1800’lerden itibaren kaynaklanan bir kazana dönüşen mekân, birbirlerini yok etmek isteyen etnik ve dini farklılıkların mücadele alanına sahne olmuştur. Diyarbakır bu dini ve etnik mücadeleler sonucunda 1915 yılında tehcir kanunu ile birlikte adı konulmamış bir sessizliğe bürünmüştür. Kentin nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan gayrimüslimlerin kentten ayrıldığı görülmektedir. I. Dünya Savaşından sonra Cumhuriyetin ilk yıllarında da Diyarbakır’ın makûs talihi değişmemiş Şeyh Sait İsyanı ile birlikte kentte bu sefer Kürt nüfusunun bir kısmı Batı Anadolu’ya göç ettirilmiştir. Bunlar 10 Aralık 1925 tarih ve 675 sayılı “Mahalli İskânlarını İzinsiz Terk Eyleyen Muhacir ve Mültecilerle Aşiretler Hakkında Kanun”nun uygulanması ile göç ettirilmiştir (Beysanoğlu, 2019:1026). Tüm bu olumsuz süreçler, kuşkusuz kent ekonomisini kökünden dinamitlemiştir. Diyarbakır kentinin Osmanlı’nın son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşadığı kaosu, kentin ekonomik faaliyetlerine etkisi büyük olmuştur. Bu sürece kadar kent ekonomisi için büyük öneme sahip birçok sektör gerileme dönemine girmiş, başta Kelekçilik, ipek ve pamuklu dokumacılık, organik taşıyıcılar, bakırcılar ve kalaycılar, su değirmenciliği gibi bazı meslekler önemlerini yitirmiş veya tamamen ortadan kalkmışlardır.

Kelekçilik

Doğal çevreden faydalanma, tüm canlıların yaşam mücadelesinin ilk şartıdır. İnsan da yaşam alanının kendi istek ve beklentileri doğrultusunda değiştirip dönüştürmektedir. Bilinen eski yerleşme örneklerinin büyük nehirlerin yakınlarında olması, su kaynaklarından çok eski-

den beri faydalandığını ortaya koymaktadır. Doğa ile girişilen mücadelelerde doğayı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı başaran insanların refah düzeyinde ilerlemeler olduğu bilinmektedir. Hayvanların evcilleştirilmesi, tohumun kültüre alınması bu ilerlemelerin büyük örneklerindedir. Suyun kaldırma kuvvetini anlayıp bu kuvvetten faydalanma da oldukça eski bir uğraştır. İnsanoğlunun açık denizlere erişmeden önce iç sulardaki taşımacılık faaliyetleri ile kültürler arasındaki ilişkilerin geliştiği açıktır.

Kadim Dicle ve Fırat nehirleri buldukları çevreye hayat verirken Anadolu ve Mezopotamya arasında yapılan ticaretin hayati güzergâhını oluşturmuşlardır. Kelekler ile yapılan ticaret ilkçağlardan başlayarak Cumhuriyet döneminin başına kadar sürmüştür. Günye (1990:323), Asurların, Anadolu ile ticaretinde nehir taşımacılığından faydalandığını ve bu taşımacılıkta kullanılan salın "Kalaku" olarak adlandırıldığını, daha sonra da bu taşıma aracının Kelek ismini aldığını belirtmiştir. Keleklerin yapımında kullanılan deriler için kesilen koyun ve keçi postları, kasaplar tarafından, deriyi tek parça halinde ve delinmeden çıkarmak için önce baş kısmından başlayarak ellerini deri ile kesilmiş hayvanın etleri arasına koyarak postu tek bir yırtık olmadan tulum olarak çıkarırlar. Daha sonra ayak kısmından bağlanan deriler şişirilir (Bu tulumlar yayık ("Dew kul") olarak Diyarbakır'da kırsal bölgelerde ayran imalatında da hala kullanılmaktadır). Postların ayak kısmındaki kesikler iyice bağlandıktan sonra deri şişirilip baş bölgesindeki kesik de bağlanıp kelek yapımı için hazır hale getirilirdi (Güney, 1990:324; Dinç, 2018:67-69; Alptekin,2020:274).

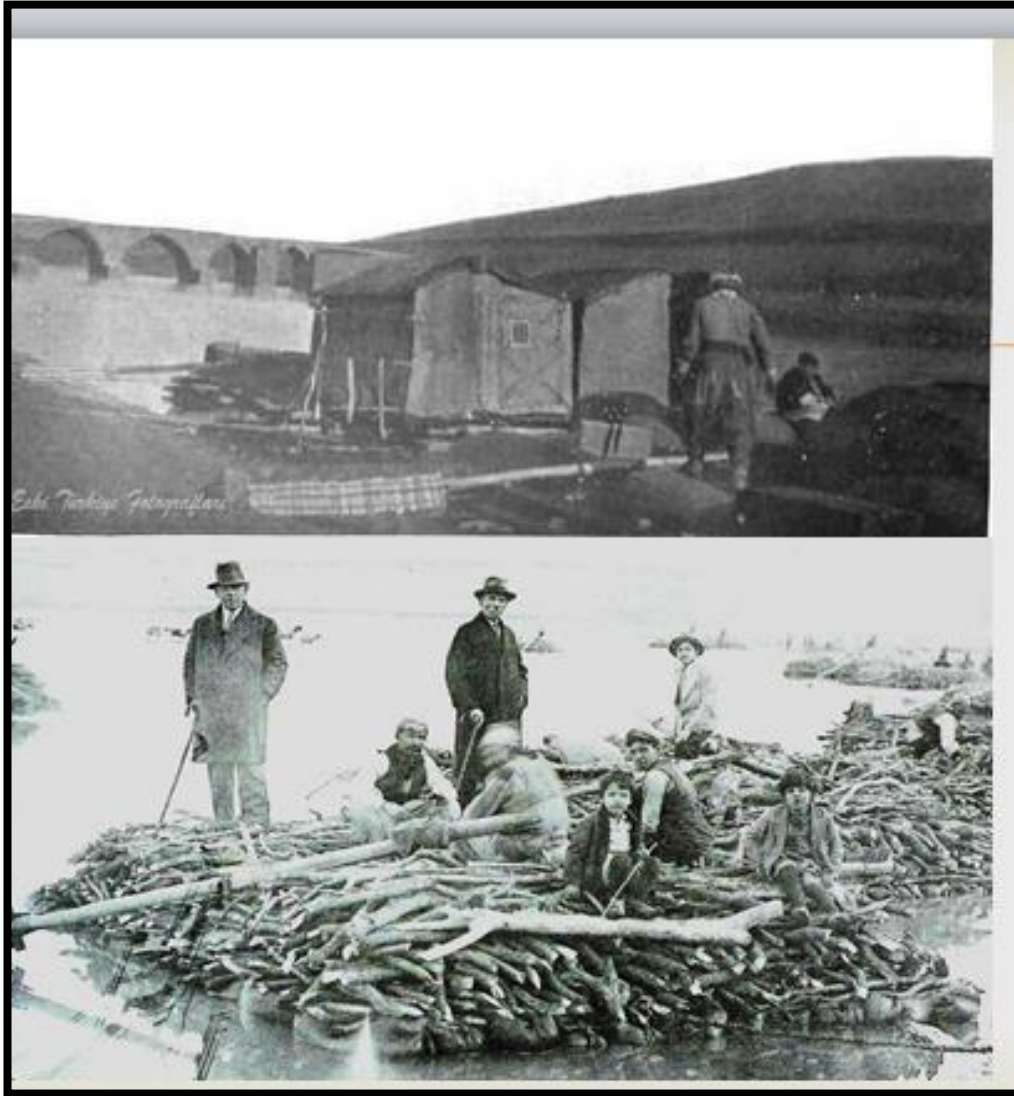
Kelekler; daha çok zahire ve eşya taşınmasında kullanılan bir tür nehir sallarıdır. Koyun ve keçi derisi tulumların şişirilmesi ile üzerlerine direkler yerleştirilerek oluşturulan bir platform olup nehir akıntısıyla hareket eden bir su yolu taşıma aracıdır ve Eski Mezopotamya'dan beri çağlar boyunca Diyarbakır- Musul-Bağdat arasında ticari faaliyetlerde son yüzyılın yarısına kadar yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Tuncel, 1994:182).

Kelekler ilkel salları gibi dursa da nehrin özelliklerine göre göre oldukça etkili bir taşıma aracı olmuş ve Asurlardan başlanarak 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar da aktif olarak kullanılmışlardır. Cumhuriyetten önce Diyarbakır ile Musul ve Bağdat arasında kesintisiz bir yük ve iletişim aracı olarak kullanılmıştır. Doğa koşullarının da belirleyici olduğu bu taşıma sisteminde özellikle ilkbahar başlangıcında ve yazın kurak dönemlerinde taşımacılığa ara verilmektedir. Zira ilkbaharın başlangıcında kar sularının erimesi ile nehir sularının çok kabardığı ve taşımacılığı olumsuz etkilediğini, yazın ise suyun çok azalarak taşımacılık için çok uygun koşul oluşturmadığı bilinmektedir.

Kelekçilik faaliyeti çok zor koşullar altında yapılmasına rağmen Diyarbakır ticaretini sürekli canlı tutmuştur. Özellikle Osmanlı İnan arasındaki gerginlikten dolayı Musul ve Bağdat gibi sınır kentlerinin güvenlik ve lojistik kaynakları bakımından sürekli desteklenmesi gerekliliği Dicle suyunu önemli kılmıştır. Osmanlı'nın güney vilayetleri için Diyarbakır bir lojistik üs olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum kentin ticaret hayatına büyük bir hareketlilik getirmiştir. Taşınan malın cinsine ve ağırlığına göre oluşturulan kelekler Diyarbakır'ı tam bir üretim üssü haline getirmiştir. Diyarbakır'dan Bağdat'a taşımacılık büyük meşakkat isteyen bir iş/uğraştır. Doğal tehlikelere ilaveten nehir yatağı boyunca taşıma faaliyetine yapılan eşkıya saldırıları da bu ulaştırma sisteminin önemli zorluğudur. Zira Orhonlu ve Işıksal'ın (1963:89-91) belirttiğine

göre; Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde yapılan ticarete saldıran eşkıyalara (bazı Arap kabileleri) karşı, Osmanlı devleti yol güvenliğini sağlamak için çeşitli önlemler almıştır.

Nehir taşımacılığının merkezini oluşturan kentlerden olan Diyarbakır'da kelekçilik ile yapılan ticaret büyük ekonomik fırsatlar sunmuştur. Zira ürün tedarikinin yapıldığı merkez olmasının yanında canlı bir ticaret merkezi konumuna gelmiştir. Basra üzerinden Anadolu'ya gelen ticaret yolunun üzerinde yer alıyor olması ve hem Anadolu hem de Kafkaslara giden yolun kavşak noktasında olması önemini artırmıştır. Kelekçilik, geniş bir mesleğe dönüşerek çok sayıda kişinin ikame edildiği bir sektör haline gelmiştir (Dinç, 2018:96). Kelekçilik farklı sektörlerin de gelişmesine öncülük etmiştir. Örneğin: Kelek yapımı için ihtiyaç duyulan derilerin temini için kasaplar, yüklerin taşınması için hamallar, kelek yapımı için ihtiyaç duyulan uzun ahşap parçalar için kavak yetiştiriciliği, marangozlar ve direkçilerin yanı sıra Musul bölgesi için de ürün tedarik eden çok sayıda sektör de gelişmiştir (Dinç, 2018:96).

Fotoğraf 1. Dicle Nehrinde Kelekçilik Faaliyetleri (Kaynak: DİTAV Arşivi).

Sanayi devrimi ile başlayan ulaşımdaki ilerlemelerin sonucu olarak önce demiryolları,

ardından motorlu kara taşıtların gelişmesi ile taşımacılık karada daha hızlı yapılmaya başlanmıştır. Bu hız ile birlikte kadim taşımacılık yapılan araçlar da bir bir terk edilmeye başlanmıştır. Önce kelekçilik ile yapılan ticaret seferleri ortadan kalkmış, daha sonra ise yalnızca odun taşıma işinin yapıldığı bir vasıtaya dönüşen Kelekçilik, 1930'lardan sonra bölgede yavaş yavaş ortadan kaybolmuştur. Canlı emeğine dayalı eski taşıma (kelekler, atlar, eşekler, çekçekçilik faytonculuk ...vb.) araçlarının yerlerini teknolojik araçlara devretmesi ile taşıma alanındaki tarihi dönüşüm tamamlanmıştır. Kelekçilik, bugün fotoğraflarda hoş ve hüznü bir anı olarak kalmıştır.

Diyarbakır İpliği ve İpek Üretimi

Diyarbakır'da dokuma tarihi, Ergani Çayönü, Bismil Körtiktepe gibi tarihsel yerleşimlere dayanmaktadır. Bu antik yerleşmelerde yapılan arkeolojik incelemeler sırasında Ergani Çayönü'nde M.Ö. 7000'li yıllara tarihlenen kumaş parçası tespit edilmiş olup bu kalıntı bilinen en eski dokuma örneğidir (İzady, 2004:436). Ayrıca dokuma kalıntılarında Körtiktepe kazılarında da rastlanmıştır (Doru, 2013:294). İnalçık'a göre Diyarbakır geçmişte kırmızı iplik sanayiinin eski merkezi idi (İnalçık, 1996:63). Diyarbakır kırmızısı, Diyarbakır chafarcanisi (Diyarbakır charfarcanileri, kırmızı veya menekşe zemin üzerinde çiçeklerle süslenmiştir) olarak da adlandırılan dokuma ürününün boyama teknolojisi Avrupalılara ilham kaynağı olmuş ve başka bir ifade ile pamuklu dokuma çeşitlerinin boyama teknolojisini Diyarbakır üzerinden öğrenmişlerdir (İnalçık, 2015:114). Diyarbakır'da Osmanlı kara ordusu ve donanması için üretimi yapılan bir tür kumaş olan Kirpas ise en önemli dokuma malzemelerinin başında gelmektedir. Yılmazçelik (1995:313)'de kentin kirpas üretimi ile ilgili önemli istatistikler vermekte, 1793-1817 tarihleri arasındaki üretimin yıllık 10.000 top ile 20.000 top arasında gerçekleştiğini vurgulamaktadır.

Fotoğraf 2: Kulp'ta ipek böcekçiliği (Kaynak: Mirze Mehmet Çelik)

İpekböceğinin keşfinin MÖ.2600 yıllarında Çin’de gerçekleştiği ve ipek ile ipekböcekçiliğine ait en eski bilgilere de Çin kaynaklarında rastlanıldığı (Başkaya, 2016: 2196) görülmektedir. İpekböceğinin Anadolu’ya girişi ise MS.552 yıllarında olmuştur. “Çin’de yaşamış iki İranlı rahibin oraya gidip oyuk bambu kamışlarının içine sakladıkları ipekböceği kozalarını getirmelerini sağladı. 552’de Konstantinopolis kendi başına ipek üretimine başladı ve o günden sonra Batı kendi ipeğine sahip oldu” (Asimov, 2006: 75). Ülken’e göre, Diyarbakır’ın kendi ipeğine sahip olması ise Artuklular’ın döneminde, XIII. yüzyılda gerçekleşmiş, kent ipekli dokuma sanatının önemli merkezlerinden biri haline gelmiş, bu dönemde Diyarbakır ve Musul’daki tezgâhlarda dokunan kumaşlar ün kazanmıştır (akt. Başkaya, 2016: 2196). Evliya Çelebi’ye göre Diyarbakır’da İpek’in varlığı kentin kervan yolları üzerinde olmasına bağlıydı ve kentin ayanı ipek elbiselere rağbet gösteriyordu (Bruinessen, 2015:84). Bu da üretimi yapılan ipekli dokumaların kentte tüketildiğini ve ticarete çokta konu olmadığını göstermektedir.

Diyarbakır’ın ipek üretimindeki önemi seyyahların eserlerinden anlaşılmaktadır. Zira 1827’de Diyarbakır’ı ziyaret etmiş gezginlerden Buckingham, burada dokuma ile ilişkili her çeşit imalatın bulunmasının mümkün olduğunu seyahatnamesinde şöyle belirtmektedir: “Şehrin imalatları esas olarak ipekli ve pamuklu mallardır. Diyarbakır’da müslin kumaştan yapılmış şallar ve mendiller imal edilmektedir. Buradaki ürünler Şam’da üretilenlere benzemektedir. Bin beş yüz kadar dokuma işiyle meşgul olan dokuma tezgâhi bulunmaktadır. Yaklaşık beş yüz tanesi pamuklu üretim yapmakta ve Hasan Paşa Han’ında iş görmektedir” (Korkusuz, 2003:97-98). Diyarbakır’a sürgüne gönderilen Bulgar göçmenlerinin yazdıkları mektuplarında da Diyarbakır’daki ipek üretimi şöyle “ipek üretmek için burada şirketler kuruluyor; birçok insan koza ile uğraşiyor; burada en iyi kalitede dut ekiliyor ve yaprakları her yıl bağ gibi budanıp kozalara veriliyor” (Mevsim, 2016:174) anlatılmaktadır.

Tablo 2. İpekli dokuma ile yapılan bazı ürünler

Mantın Çarşaf	İpek çarşafın çeşitlerinden biridir ve manto yerine giyilir.
Kırşan Peştemal	Hamamda kadınlar kurulandıktan sonra vücutlarına sararlar.
Alavala Çarşaf	Çarşafa bakıldığı zamanki renk ile çarşafı döndürdüğünüzde ortaya çıkan renk arasında farklılık görülür
Gezi	Entari olarak kadın ve bazen erkeklerin giydiği gezi denen ipek kumaştan önü açık elbise (Sarı-beyaz çizgili).
İpek Herz	Kenarlarına oya işlenen başörtüsü olarak kullanılan bir tür ipek ürün.
Maruken	Yüksek kaliteli ipek kumaş
Vistra	İstanbul ve Bursa’dan getirilen ipekli bir kumaş türü
Birman	Gecelik yapılan bir tür ipek kumaş.
Şermos Çarşaf	Şimdiki satene (parlak ve kaygan kumaş) benzer dökümlü ipekten yapılmış parlak bir kumaştır.
Puşi	Bele ve başa sarmak içi ipekten yapılmış bir bez.

Kaynak: (Doru:2013:318).

Diyarbakır, Harput ve Arapkir Osmanlı devletinin son yıllarına kadar ayakta kalan tekstil merkezleri olmuştur. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Diyarbakır'da dokuma ürünleri, madeni eşyalar, ziynet eşyası üretilen eşyaların başlıcasını oluştururken, dokuma sanayisinin temelini oluşturan ipekböcekçiliği, pamuk üretimi ve koyun yetiştiriciliği kenti imparatorluğun önemli dokumacılık merkezi haline getirmiştir. Adı geçen yüzyılda iç piyasanın ihtiyaçları karşılandığı gibi dış ticarete de İtalya ve Fransa gibi ülkelere gönderilen ve kente büyük katkıları olan alaca, kuthi, kırmızı bez, telli sevayi, astar, dülbent, basma önemli ihracat ürünleri arasındadır (Güney, 1997: 13-14).

Daha önceleri sanayi devriminin etkisiyle ipek işlemede Avrupa'da kullanılan mancınıklı filatür fabrikaları, devletin de desteğiyle önce Bursa, sonrasında Elazığ ve Diyarbakır'da kurulmuş ve ipek bu fabrikalarda daha düzgün işlenmeye başlanmıştır (Fida, 2018:20). Böylece, 20. yüzyıla girildiğinde Osmanlı devletinin Anadolu topraklarındaki yaş koza üretim miktarı olan 9,000 tonun üçte birini Diyarbakır ve çevresi üretmekteydi (Fida, 2018:20). Asan (2018:328): Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelere dayanarak, 1860'ların ilk yarısında da Diyarbakır atölyelerinde on beş bin kg. ipek ve üç yüz kırk balya İngiliz pamuk ipliği kullanıldığını, 1875 tarihinde ise Diyarbakır Sancağında elli bin kıyye harir kozasının üretildiği ve hepsinin burada işlendiğın anlaşıldığını vurgulamaktadır. Lütfü Dokucu'nun Şeyhmus Diken (2018:44-45) ile yaptığı mülakatta: *"Benim imalat yaptığım dönemde Diyarbakır Doğu ve Güneydoğunun imalat merkezi konumundaydı ve Irak'a kelekler ile ticari mal sevkiyatı yapılırdı. Mesela şimdi Bursa bir milyon kilo ipek kozası üretiyor. Ben bu sanayiye 1930 yılında yetiştiğimde Diyarbakır'da 70 adet mancınık vardı. Hesaba vurulduğunda o gün için bu rakam da bir milyon kiloya denk düşer"* tespitini yapmakta ve Diyarbakır'da ipekböcekçiliğinin Bursa'dan çok önce olduğunu vurgulamaktadır.

Diyarbakır İpek Böcekçiliği (Dar'ül Harir) Mektebi 1930 yılında açılmıştır. Okul, ilk olarak 1927 yılında Diyarbakır Ziraat Böcekçilik Mektebi adıyla hizmet vermiş, daha sonra 1930 yılında Diyarbakır İpek Böcekçiliği Mektebi adını almış ve 1939 yılında kapanmıştır (Fida, 2018:21). Okulun açılması kent ekonomisi için önemli bir gelişmedir. Eğitilmiş işgücü ile üretimin artırılması hedeflenmiştir fakat okul uzun ömürlü olamamıştır. Aslında ipekböceği yetiştiriciliği oldukça zahmetli bir uğraştır. Bu durumu Hüsnü İpekçi şöyle ifade etmektedir: *"Evvvela aşefçiler (kadın yaprak toplayıcılar) dut yapraklarını ince ince doğrarlardı. Tohumdan canlanan hayvan o ince kıyılmış yaprağı yemeye başladıktan sonra gelişir, canavarlaşırdı. Sonra kadınlar doğranmamış yapraklar atmaya başlardı. Yine yetiştiremezlerdi.... Hayvan yani kurtçuk kelebek gibi ördüğü o kozanın içinde kalırdı. Onun çok hassas bir günü vardı. Eğer islime verip kozanın içindeki hayvan boğdurulmazsa ipek kozasını deler ve hayvan dışarı çıkardı. O zaman da o ipek kozası hiçbir işe yaramazdı."* (Diken, 2018:182).

Diyarbakır'da ipek işlemeciliğini bir sanat olarak görüp bunu icra edenler büyük oranda gayrimüslimlerdi. Diken'in Lütfü Dokucu ile gerçekleştirdiği mülakatta bu durum şöyle aktarılmıştır: *"Diyarbakır'da mantın çarşaf üzerine sanat icra edenler daha çok Ermenilerdir. Puşiciler ise Ali Paşa ve Lala Bey mahalleleri civarında oturan Süryanilerdir. Bende Süryaniyim... benim ile adaş Lütfü Sabanoğlu isiminde Diyarbakır'ın en ünlü ustalarından bir terzi ustası vardı. Ben işte o ustanın yanında sanat icra ettim. O da mesleği bıraktı. Şimdilerde Amerika'da New Jersey'de yaşıyor... Usta Keldani cemaatindendi"* (Diken, 2018:45-46).

1900’lü yılların başında Diyarbakır içinde ve çevresinde yaşanan karışıklıklar ve bu karışıklıkların sebep olduğu çatışmalar kentteki ekonomik düzeni alt üst etmiştir. Üretim ve ticaretin ağırlıklı gayrimüslimlerin elinde olması ve bunların büyük kısmının göç etmesi/ettirilmesinin neticesini kent iktisadi olarak geri giderek ödemiştir. Özellikle ipekböcekçiliği ile uğraşan gayrimüslim halkın göç etmesi bu iş kolunun yok olma noktasına gelmesine sebep olmuştur. Neyse ki kayıp 60 yıldan sonra ipekböcekçiliğinin durumu son yirmi yılda iyileşme göstermektedir. Özellikle Diyarbakır’ın Kulp ilçesi, ipekböcekçiliği konusunda büyük mesafe kat etmektedir.

Organik Taşımacılık

Teknolojinin gündelik hayata etkide bulunup işleyişi tamamen değiştirdiği alanlardan biride taşımacılık sektörüdür. Binek hayvanların taşımada kullanılması çok eski bir meslektir. Kara taşımacılığında yük hayvanı olarak deve, at, katır eşek ve öküzlerden de istifade edilirdi. Ticaret kervanlarının mallarının nakledilmesinde hayvan gücünden faydalanılmıştır. Özellikle develer ile yapılan taşımacılık ticari anlamda oldukça önemlidir. Uzak diyarlardan Diyarbakır ile yapılan ticarete son yüzyılın birinci çeyreğine kadar develer önemli bir yer tutmuştur. “Develerle uzak diyarlardan Diyarbakır’a mal alıp getirirlerdi. Uzun yolculuklar- Hac gibi- deve kervanları ile yapılırdı. Develerin kendileri azalsa da Diyarbakır’da bu işi yapan aile bireylerinin (Mala Deveciyan) Deveci Ailesi- olarak tanınması ve itibarla bahsedilirler (Ergin, 2012:60)”. Develerin özellikle ticari yük taşımacılığındaki önemleri bilinmektedir. Ticaret yollarının develer ile simgelenmesi bu hayvanların uzun süre açlık ve susuzluk ile baş edebiliyor olmaları, ağır yükler taşıyabilme kabiliyetleri onları tarihi süreçler içinde vazgeçilmez kılmıştır. Diyarbakır’dan çevreye yapılan ticarete konu malların başında buğday ve diğer tahullar gelirken, bu malların naklinde deve, at, katır benzeri hayvanlardan faydalanılmış, vergiler de bunların yükleri üzerinden alınmıştır (Acun, 2000:308) Diyarbakır’da Karacadağ çevresinde yaşayan göçerlerin deve yetiştiriciliği yaptığı bilinmektedir (Haspolat, 2013:389).

Toplumsal yapıda meydana gelen değişimleri hızlandıran teknoloji, önceleri temel ulaşım aracı olan çoğu binek hayvanı (at, deve, eşek, katır) işlevsiz hale getirmiştir. Tarihte devletlerin ordularının en seçkin birlikleri süvariler olarak da bilinen atlılardır. Atı ilk kimlerin evcilleştirdiği bilinmese de Akatların Sümerler ile yaptıkları savaşlarda süvari birliklerini kullandıkları biliniyor (Haspolatlı, 2013:375). Diyarbakır’a hakimiyet kurmuş tüm uygarlıkların bölgede at yetiştiriciliği yaptığı, bu atlar aracılığı ile siyasi hakimiyet kurdukları ve ticari faaliyetlerine yön verdikleri sır değildir. Örneğin Asurlular’dan kalan Lice Birkleyn Mağaraları kaya resimleri, Diyarbakır Surları’ndaki at kabartmaları bölgenin tarihi ile at işletmeciliği arasında paralelliği ortaya koymaktadır. Nitekim atın ticarete yük ve yolcu taşıma aracı olarak, yönetimde ise askeri nakil aracı olarak kullanılması Diyarbakır’a uğramış seyyahların anlatımlarında da anlaşılmaktadır. Tavernier’in Türkiye’ye, İran’a ve Hindistan’a yolculuk isimli seyahatnamesinde, Diyarbakır vilayetinin Osmanlı vezirlerinden biri tarafından yönetildiğini belirterek, bu bölgedeki temel kargaşanın Kürtler ve Araplar arasında at sırtında yaşandığını, vezirin piyade birliklerine ihtiyacının olmadığını buna karşın gerektiğinde 20 bin süvari toplayabildiğine vurgu yapmıştır (Korkusuz, 2003:20).

Fotoğraf.3. Mardin Kapıdan Diyarbakır'a giriş yapan bir kervan (URL 1)

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da Atatürk tarafından bir at damızlık merkezinin kurulduğunu (Atatürk 1928 yılında Dicle kenarında 1000 dönümlük arazi aldirıp 32 atlık aygır deposu yaptırmıştır), iyi cins at yetiştirmek için İran ve Irak'tan bazı at cinslerinin yetiştirilmek üzere kente getirildiği belirtilmektedir (Haspolat, 2013: 382, Alan, 2010:72). Bir süre sonra at yetiştiriciliği için açılan damızlık merkezinden vazgeçilmiştir. Diyarbakır'da teknolojik gelişmelere paralellik gösteren ulaşım araçlarındaki ilerlemeler, atçılık faaliyetini fonksiyonlarını sınırlandırarak sadece yarışlarda kullanılan bir nesne haline getirilmiştir. 1927'den başlanarak kentte at yarışları düzenlenmiş, kentin farklı mahallelerinde düzenlenen yarışlar Koşuyolu Parkı olarak da bilinen alanda uzun yıllar yapılmıştır. Günümüzde de (2009 yılında) Çınar ilçesi yolunun üzerinde bir hipodrom yapımı tamamlanarak at yarışı için uygun bir alan oluşturulmuştur (Alan, 2010:73).

Günümüzde kentin kırsal bölgelerde (ulaşımın zor olduğu dağlık alanlardaki mezralarda) hala at, eşek, katır vb. gibi yük taşıyıcılar kullanılmasına rağmen sayıları oldukça azalmıştır. Yerleşim birimlerine yolcu ve yük taşıyan bu hayvanlar aynı zamanda çok büyük bir ekonomik hareketliliği de sağlamaktaydı. Kent merkezlerine odun başta olmak üzere çeşitli köy kökenli ürünlerin merkeze naklini sağlarken, kırsal alanların ihtiyaç duyduğu ürünleri de köylere götürmenin en büyük aracısı konumunda bulunuyorlardı. İşlevleri yalnızca kır ve kent arasında taşımacılık olmayan bu canlıların kent merkezindeki birçok işte kullanıldıkları bilinmektedir. Örneğin, bu hayvanlar Diyarbakır Sur içinde dar sokaklara araçların giremediği alanlarda çöp toplamak amacıyla kullanılmaktaydı. Yine ticari taksilerin yaygın olmadığı dönemde kent içi ulaşım binek hayvanların taşıdığı at arabaları ve faytonlar ile sağlanmıştır. *"Taşıyıcılık mesleğini eşeklerle yapanlar arasında en profesyoneller kum ve çöp taşıyıcılarıydı. Bunların 2-8 arası eşekleri vardı. Genellikle müteahhit üzerinden belediyenin çöp taşıma işlerinde çalışanlar ile kendi eşekleri ile kum taşı-*

yanlardı. Geri kalan eşeklerle karpuz-kavun kabuğu toplayanlar, büyük-küçükbaş hayvanları olanlardı. Toplanan çöpler sonradan Surda açılan, Sancı Ziyaret ile Alpaslan İlköğretim Okulunun arasında delikten (Eyo’nun Deliği) ve “Heysel”e hâkim tepenin bulunduğu yere yakın çöpler dökülürdü” (Ergin, 2012:64).

Organik taşımacılık, hayvanın taşıma kapasitesine dayalı yapılan faaliyetlerin tümüdür. Antik çağdan başlayarak 19. Yüzyılın birinci çeyreğine kadar at, deve, katır ve eşeksirtında yapılan taşımacılığı karayolu taşıtları ve demiryolu taşımacılığının hızlanması ile yok olma noktasına gelmiştir. Bölgede atlar yarış aracı olarak yetiştirilmesi amaçlanırken, katır ve eşek kırsal bölgelerde hala taşımacılıkta kullanılmaktadır. Deve yetiştiriciliği ise neredeyse yok olmuştur.

Bakır İşlemeciliği

Ergani çevresinde bakır madenlerin keşfedilmesi tarihi, bölge yerleşimi ile koşut bir zamana denk gelmektedir. Bakır’ın işletilmesinin bilinen tarihi Diyarbakır çevresinde Çayönü yerleşkesine dayanmaktadır. İnsan ırkını taş devrinden devrimci maden devrine taşıyan kimi ilk madencilik teknolojilerinin gelişimi 8000 yıllık Çayönü’nde gerçekleşmiştir (İzady:2004:392). Diyarbakır bölgesinde maden sanatı hemen hemen her dönemde önde gelen bir sanat dalı olmuş, Selçuklu döneminde de bakır ve bronzdan değişik ürünler, çok iyi işçilikle işlenmiştir (Başak, 2010:57). Tarihsel serüvenini her egemen millet döneminde de sürdürmüş olan bakır ve kalay işlemeciliğinin Osmanlı’daki önemi ve yaygınlığı bilinmektedir.

Fotoğraf 4: Bakır süsleme ustası (Kaynak:URL2)

Diyarbakır, yakın çevresi için ham bakır çıkarımının yapıldığı yer haline gelmiş; komşuları başta olmak üzere geniş bir coğrafyaya ham bakır tedarikinin yapıldığı bir merkez olmuştur. 1891 yılında Vital Cuinet’in seyahatnamesinde Ergani’de 3 bakır izale hanesi, maden mü-

hendisi, 11 maden tüccarının olduğunu belirtmekte ve şehirde 12 bakır avadanlığı üreten fabrika varlığından bahsetmektedir (akt. Haspolat, 2013:330). Ham bakır, *Kalhane* adı verilen işletmelerde saf bakır haline getirilerek külçe haline getirilip ticareti yapılmıştır. Osmanlılar zamanında *Kalhaneler* Tokat ve Diyarbakır'da kurulmuştur (Tızlak, 1995: 643). Bakırın kullanım alanları ise oldukça çeşitlidir: Savaş sanayisinin ham maddesi olarak kılıç-kalkan ve top üretiminde kullanılmasının yanı sıra gündelik hayatta kap-kaçak gibi mutfak araçlarının da vazgeçilmez bir hammaddesidir (Saka, 2019:224).

Kullanım alanındaki çeşitlilik ve işlemedeki kolaylığının sağladığı avantajlarla Diyarbakır bakır işlemeciliği her tür sanatsal ve ticari formlarını oluşturmuştur. Tarih boyunca kullanım alanları çeşitlenen bu madenin günümüzde kullanım alanları çeşitlenmiş ve sanayi ürünlerinin aranılan hammaddesi olmuştur. Özellikle elektrik iletkenliğinin çok yüksek olması sayesinde hem telekomünikasyon alanında hem de elektronik eşya üretiminde büyük çapta kullanım alanına sahip olmuştur. Diyarbakır, bakırın işlenmesindeki uzmanlığın bir sonucu olarak, el sanatlarında ilk hatırlanan şehirlerden biri haline gelmiştir. Bir nakkaş hassasiyeti ile bakırdan, pestil yapımında kullanılan dev kazanlar, çeşitli ebatlarda yemek kapları, ibrik, su güğümü, cezve ve çeşitli ebatlarda kaşıklar, hamam taşı, mangal, büyük sini, nakşedilmiş tablolar vb. eşya yapılmıştır. Ne yazık ki Diyarbakır'ın zengin maddi kültürünün önemli bir parçası olan bakır işlemeciliği teknolojinin getirdiği kolaylıklara yenilerek yok olma noktasına gelmiştir. Diyarbakır kent merkezinde bakır ürünleri satan işletmeler yalnızca yedi adettir ve yalnızca iki işletme bakır üretimi yapmaktadır. Bakır işlemeciliği ise sadece bir işletmecinin kişisel çabaları ile sürmektedir. Zira son işlemeci, zanaatı kişisel çabası ile Gaziantep'e giderek oradaki ustalardan öğrenmiş ve küçük bir dükkânda bunu devam ettirmektedir (Foto 3).

Bakır işlemeciliğindeki hazin sona benzer bir durum da bakırın sağlıklı bir ürün olarak kullanılmasının sağlayan kalaycılık mesleğinde de görülmektedir. Diyarbakır'da kalaycılık yapan kişi sayısı sadece iki kişi olarak kalmış ve bunların mesleğin inceliklerini anlata bileceği/üretebileceği hiçbir çırakları bulunmamaktadır. Bu kadim meslek, bugünkü temsilcilerinin yaşamlarının son bulması ile tarihin tozlu sayfalarında kalacaktır.

Su Değirmenleri

Değirmenler, toplumun kültürel mirasının önemli parçalarıdır. Aynı zamanda insanoğlunun doğanın gücünden faydalanmayı öğrendiği somut örnekler grubundadır. Hem kültürel yönü olan hem de mimari stillerinin de bulunduğu bu işletmeler günümüzde çoğu bölgede yok olmuşlardır. Su değirmenlerinin ilk kez nerede ve ne zaman kullanıldığı kesin olarak belli değilse de ilk kullanılan teknolojik eserlerden biri olarak bilinmektedir (Baş, Duran ve Özcan, 96). Diyarbakır'da yüzyılın başında 28 su değirmeninin kent merkezi sınırlarında olduğu, Diyarbakır Salnamelerinde belirtilmektedir (İzgör,1999:175). Günümüzde Hevsel bahçeleri sınırları içinde yedi adet değirmenin tescil işlemleri yapılmış ve bunların bir kısmının restore edilmesi için projeler geliştirilmiştir. Bir zamanlar her köyde bulunan ve su gücüyle çalışan değirmenler, teknolojik gelişmeyle yerini elektrikli değirmenlere bıraktı. Kaderine terk edilen su değirmenlerinin pek çoğu bakımsızlık dolayısıyla yıkılmıştır.

Fotoğraf. 5. Su Değirmeni (Kaynak: M. M. Çelik 2006).

Hevsel Bahçeleri’nde bulunan değirmenlerin beşi Mardinkapı’daki Keçi Burcu’nun altında, iki tanesi ise Fiskaya şelalesinin bulunduğu yerde bulunmakta olup; 1den 7 ye kadar numaralandırılarak konumları tespit edilmiş, bunlardan birinin kanal yapısı, depolama kısmı gibi genel hatları sağlam olduğu fakat diğer değirmenlerin tamamen yıkılmış durumda olduğu gözlenmiştir (Aykaç, Karakaya, Toprak, 2018:519). Değirmenlerin yeri ve mevcut durumunu Kankal ve Cihan (2016:178) şöyle aktarmaktadır: *Su değirmeni: Şimdi Hevsel’de vardı, şeyde, Simar’da, Simar Ben u Sen, iki tane vardı orda ikisi de yıkıldı. Birde Mardin Kapisi’nde vardı iki tane. Birde Hz. Süleyman’ın altında vardı* (Kankal ve Cihan, 2016:187).

Su değirmenleri yenilenebilir enerji kaynağı kullanılarak üretim gerçekleştirilen alanlarına örnektir. Fakat gelişen teknoloji ile yerlerini elektrik ile çalışan değirmenlere bırakmıştır. Üzücü olan durum maddi kültür unsuru olan bu yapıların mimari özellikleri ile birlikte yok olmalarıdır.

SONUÇ

Sanayi devrinin Anadolu’ya etkilerinin görülmeye başlandığı dönem Diyarbakır’ın iç kışkıklıklarla mücadele sürecine denk gelmektedir. Dini ve ırki temelde baş gösteren toplumsal olaylar kentin sürekli bir kargaşa halinde olmasına sebep olmuştur. Kentte toplumsal yapıların farklı olması ve iç ticaretin gayrimüslimlerin elinde olması Diyarbakır için büyük handikap oluşturmuştur. Zira Kürtler ile Ermeniler arasındaki kargaşa toplumsal alana yansiyarak mekânda kümelenmeler oluşturmuştur. Ortaya çıkan Ermeni meselesini “etno dinsel” temelde

çözmeye çalışmak iç çatışmaları tetiklemiş ve Diyarbakır bu çatışmalarda büyük zarara uğramış, hem imalat hem de ticaretini elinde bulunduran burjuvazisini kaybetmiştir. Bu kayıp Diyarbakır kentini ekonomik ve ticari anlamda oldukça geri götürmüştür.

Zanaat ve ticaretin seri üretime dayalı ürünün tedarik edildiği işletmeler ile baş etmesi zaten beklenmemektedir. Zanaat ürünleri, kişisel emeğin ürünü olup yapımı uzun süreler alırken maliyeti de oldukça fazla olabilmektedir. Fakat seri üretime geçilmiş fabrika türü bir üretim ortamında ürün meydana getirmek hem daha az maliyetli hem de daha kısa sürede mümkün olmaktadır. Bu doğrultuda, geçim koşullarının da gün geçtikçe zorlaşması, zanaat ürünlerine yönelik talebi azaltmıştır” (Karacadağ Kalınma Ajansı, 2013:120).

Zanaata dayalı üretime duyulan talebin azalması birçok mesleği derinden etkilemiş ve çoğu çağın gereklerine ayak uyduramadığı için tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bu doğrultuda Diyarbakır’da üretimi 10 bin yıl öncesine dayanan bakır işletmeciliğinin hazin bir sona doğru gidiyor olması kabul edilebilir olmamalıdır. Zira tarihi bakır şehri olarak da bilinen Diyarbakır’da günümüzde sadece yedi işletmeci (Bu işletmecilerin neredeyse tamamı sattıkları bakırı işlenmiş olarak dışardan alıyor) bu işi sürdürürken bunlardan yalnızca bir işletmeci üretim yapmakta, bir işletmeci de bakır ürünler üzerine işlemeler yapmaktadır. Hasan BARAKACI adlı bakır işleme ustası da mesleği Diyarbakır’da değil Gaziantep’te öğrenmiştir. Bakırdan yapılan kap kaçakların temizlenmesini sağlayan kalaycılık mesleği de artık tamamen ortadan kalmış sayılmaktadır. Bu mesleği icra eden usta sayısı yalnızca ikidir.

Ulaşım ve iletişimdeki gelişmelere ek olarak meydana gelen sınır değişiklikleri su yolu taşımacılığını olumsuz etkilemiş Dicle ilçesinin Kelekçi Köyü’nden başlayıp Musul ve Bağdat’a kadar uzanan Kelek kullanımı ve bununla yürüyen ticari faaliyetler tamamen ortadan kalmıştır.

İpekli ve pamuklu dokumacılıkta ürettiği ürünler ile dünyaca bilinen bir yer olan Diyarbakır, özellikle Osmanlı’nın son döneminde yaşanan I. dünya savaşı ve sonrasında büyük çaplı nüfus kaybetmiştir. Kaybedilen nüfus toplumun zanaat ve ticaret hafızasıdır. Bu değişimin sonucu olarak dokumacılık alanında çok büyük kayıplar yaşanmıştır. Günümüzde Tekstil Organize Sanayi kurulmuş, özellikle Kulp ilçesinde ipekböcekçiliği yoğun olarak yapılmaya başlanmışsa da yeni üretimin eski pazarı ve önemi yoktur.

Motorlu taşıtlar ve trenlerin yaygınlaşması hayvan gücüne ve hareketliliğine dayalı tüm ulaştırma sektörlerini dönüştürmüştür. Kır ile kent arasında olduğu gibi ülkeler arasında da ticari hayatı hızlandırmıştır. Böylece deve, at, katır ve eşek başta olmak üzere bunlara dayalı iş ve işletmeler ortadan kalmıştır. Kentlerde yük hayvanı sahibi olmak birkaç istisna (at arabaları ile çöplerde atık toplayan çok az sayıda kişi ile Diyarbakır’da karşılaşmaktadır) dışında spor ve hobi olarak görülmektedir.

Elektriğin işletmelerde kullanılması ile ortadan kalkan değirmencilik mesleğini teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak doğal karşılamak gerekse de yitip gidenin kültürün bir parçası olduğu unutulmamalıdır. Zira son yüzyıl içinde sadece Diyarbakır kent merkezi içinde ve çevresinde tamamen ortadan kalmış su değirmeni işletmelerinin sayısı en az 28 tanedir.

Sonuç olarak son yüzyıl içinde dünyanın geriye kalanı gibi, Diyarbakır’da da çok büyük

değişimler yaşamıştır. Bu dönemde kent kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal olarak konum kaybetmiştir. Bu kayıpların temel sebebi, yüzyılın başındaki siyasal olaylardır. Yaşanan siyasal olayların sonucu olarak Diyarbakır yerlilerini yitirirken, renklerini ve sanatını da kaybetmeye başlamıştır. Bu kaybın en büyükleri: üretimine ara verilen ipekli ve pamuklu dokumacılıkta öncü olma misyonunun yitirilmesi, bakır ve kalay işlemeciliğinin tamamen bitme noktasına gelmesi, su değirmenlerinin kaybı ve ulaşım ve iletişimde organik taşıyıcıların ve bunlara bağlı el sanatlarının ortadan kalmasıdır. Bu kayıpların acısını hafifletecek yegâne durum planlı olarak bu mirasın kalan örneklerine sahip çıkmak olmalıdır. Bu amaçla doğal, sosyal ve teknolojik süreçlere yenilen iş kolları ve mesleklerin unutulmaması için bu mesleklerin en az bir işletmesinin kamu desteği ile yaşatılması önemlidir. İşlevsiz görünse de eski mesleklerin ürünleri düzenli bir müzede sergilenmelidir.

KAYNAKÇA

- Acun, F. (2001). 16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler. 1. *Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*. Ankara: Nehir Yayıncılık: 201-218.
- Alan, A. (2010). “Diyarbakır’da Atçılık”. *Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu*. Diyarbakır. Cilt. 3: 70-74.
- Alptekin, M. (2020). “Feldmareşal Helmunt Von Moltke’nin Türkiye Mektupları’nda Türk Folkloruna Ait İzler”. *Congress on Scientific Researches and Recent Trends-7, December 6-9 Baku Euroasian University, Azerbaijan, Book of Full Texts, 2: 276-277*.
- Asan, H. (2018). Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme. Özcoşar; Karakaş, Öztürk ve Polat (Ed). *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır (s.323-340)*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Asimov, İ. (2006). *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, (Çev. E. Topçugil), İstanbul: İmge Yayınları.
- Aydın, S. ve Verheij, J. (2015). Kaynayan Kazan, Diyarbekir Vilayetinde Etnik-Dini Gruplar, Yerel Güçler ve Osmanlı Devleti Üzerine Birkaç Not (1800-1870). Jongerden ve Verheij (Ed) *Osmanlı Döneminde Diyarbekir’de Toplumsal İlişkiler (1870-1915)* (s.15-56). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aykaç, Z., Karakaya, D. ve Toprak, Z. F. (2018). Su Değirmenlerinin Hidrolik Enerji Potansiyelinin Araştırılması- Diyarbakır Örneği. *DÜMF Mühendislik Dergisi*, 9 (1): 515-527.
- Baş, A., Duran, R. ve Özcan, R. (2016) *Konya Su Değirmenleri*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları
- Başak, O. (2010). Diyarbakır’da Maden Sanatının Gelişimi. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 15: 53-68.
- Başkaya, Z. (Ed). (2017). Diyarbakır İli İpekböcekçiliğinin Türkiye’deki Yeri ve Mekânsal Analizi. Bircan; Coşkun, Temel ve Kılıç (Ed). *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (2-5 Kasım 2016)* (s.2191-2216). Tam Metin Kitabı 3. Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- Bozan, O. (2016). *Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır 1918-1923*. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Bruinessen, M. A. (2015). “17. Yüzyılda Diyarbekir’de Ekonomik Hayat”. Bruinessen ve Boeschoten (Der.). (Çev. T. Güney). *Evlilya Çelebi Diyarbekir’de (75-85)*. İstanbul: İletişim

Yayınları.

- Çelik, M. M. (2006). *Fotoğraflarla Kulp-Pasur*. İstanbul: Gün Matbaacılık.
- Diken, Ş. (2018). *Diyarbakir Diyarım Yitirmişem Yanarım*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Dinç, F. (2018). Osmanlı Diyarbakır'ında Keleşin Yapımı ve Kullanımı. Özcoşar; Karakaş, Öztürk ve Polat (Ed). *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır* (s.61-102). İstanbul, Ensar Yayınları.
- Doru, A. (2013). Diyarbakır Tekstil Tarihi. K. Haspolat; Bükün, Özer, Akaydın ve İ. Haspolat (Ed). *Diyarbakır Ekonomi Tarihi I* (s.294-327). İstanbul: Uzman Matbaacılık.
- Ergin, R. (2012). Eski Diyarbakır'da Taşıyıcılar, Kum Taşıyıcıları (Eşekçiler). *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*: 7: 52-72.
- Ertem, Ö., (2013). "Fiyatı Alıdır!" Diyarbakır'da Kıtık, Yokluk ve Şiddet 1870-1901. (Çev. S. Bayram), *Diyarbakir Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları: 73-79.
- Fida, V., (2018). Diyarbakır Dar'ül Harir Mektebi. *Hevsel: Eğitim, Kültür ve Sanat Dergisi*, 4: 20-23.
- Güney, E. (1990). "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı". *Coğrafya Araştırmaları*, 2: 323-328.
- Güney, E. (1997). "Diyarbakır'da Sanayileşme". *Türkiye Coğrafya Dergisi*, 32: 11-34.
- Harvey, D., (2012). *Paris, Modernitenin Başkenti*. (Çev.B. Kılınçer), İstanbul, Sel Yayıncılık.
- Haspolat, K., (2013). Diyarbakır'da Unutulan Bir Hayvancılık Dalı Devecilik. K. Haspolat; Bükün, Özer, Akaydın ve İ. Haspolat (Ed). *Diyarbakır Ekonomi Tarihi II* (s.387-397). İstanbul: Uzman Matbaacılık.
- Haspolat, K., (2013). Neolitik Dönemden Günümüze Diyarbakır'da Atçılık". K. Haspolat; Bükün, Özer, Akaydın ve İ. Haspolat (Ed). *Diyarbakır Ekonomi Tarihi II* (374-386). İstanbul: Uzman Matbaacılık.
- Heywood, A., (2019). *Küresel Siyaset*, (Çev. N. Uslu ve H. Özdemir), Ankara, Felix Kitap.
- İnalçık, H., (1996). Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü. *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları İncelemeler*, (259-317). İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalçık, H., (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- İzady, M. R., (2004). *Bir El Kitabı Kürtler*, (Çev. C. Atila), İstanbul: Doz Yayınları
- İzgöer, M. Z., (1999). *Diyarbakır Salnameleri* cilt 3, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul: Acar Matbaası.
- Kaiser, H., (2015). *Diyarbakır'da Ermeni Kıyımı*. (Çev. A. Gür), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kankal, A. ve Cihan, A., (2016). *Dünden Bugüne Diyarbakır*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınları
- Karacadağ Kalkınma Ajansı, (2013). *Suriçi Sosyo-Ekonomik Analizi Projesi*

- Kazgan, G., (2015). *Küreselleşme ve Ulus Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keyder, Ç., (2013). "Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası" Schink ve A. Tonak (Der.). *Geçiş Sürecinde Türkiye* (s. 61-118) İstanbul: Belge Yayınları.
- Korkusuz, Ş., (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakır*. İstanbul: Kent Yayınları
- Merguerian, B. J., (2013). "Amerikalıların Gözünden 19. Yüzyılda Diyarbekir (1830-1860)". (Çev. A. Yılmaz), *Diyarbekir Tebliğleri Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı*, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları: 35-60.
- Mevsim, H., (2016). *Diyarbakır Sürgünleri Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları 1862-1878*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Mücek, A. A., (2019). *Türkiye'nin Tarihi ve Ekonomik Politik Yapısı (1836-2016)*, İstanbul: Belge Yayınları
- Orhonlu, C. ve Işıksal, T., (1963). "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 13(18), 77-102.
- Saka, E., (2019). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakır Madenleri (1453-1789)". *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 2(2), 223-238.
- Tızlak, F., (1995). "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır". *Belleten Türk Tarih Kurumu Dergisi*, 226, 643-660.
- Tuncel, M., (1994). "Dicle", *TDV İslâm Ansiklopedisi cilt 9* (281-281). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tümertekin, E., Özgüç, N., (2018). *Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma*, İstanbul, Çantay Kitabevi.
- Yıldız, M. Z., (2009). *Van'da Sanayi Faaliyetleri ve Geliştirme Olanakları*. İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Yılmazçelik, İ., (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynakları

URL1: <https://diyarbakirhafizasi.org/uretimin-hikayesi-kavsaklar-bereket-ve-siyaset/> (Erişim: 20.04.2021)

URL2: <http://malabadigazetesi.com/m-haber-27494.html>. 28 Nisan 2017 (Erişim: 10.04.2021).